

Алишер Навоий ва қорақалпоқ адабиёти

Шундай ижодкорлар бўладики, ўз адабиёти доирасидан чиқиб ўзга халқлар ва адабиётларнинг ҳам ардоқли шоирига айланади. Умумбашарий ва умуминсоний аҳамиятга молик асарлари адабиёт мухлисларини эзгу ғоялар руҳида тарбиялашда мактаб вазифасини ўтайди. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий шундай салоҳиятга эга, шахси ҳам, мероси ҳам абадийликка муҳрланган сиймолардан бири. Шарқ адабиётида бу ном жуда машхур эканлиги барчага кундай равшан. Хусусан, туркий халқлар адабиётида шоир ижоди ғоят кадрланади. Асрлар давомида бир регионда ёнма-ён яшаб келаётган туркман, тожик, қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ шоирлари Навоийни ўз устозлари сафида кўришади. Жумладан, қорақалпоқ адабиётида шоирга эхтиром алоҳида. Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтеш, Умар, Аяпберган Мусаев сингари шоирлар, кейинроқ Аббаз Дабилов, Содик Нурумбетов, Ибройим Юсуповлар Навоий ижод чашмасидан баҳраманд бўлганини кўп бора таъкидлашган. XIX аср қорақалпоқ адабиётининг йирик сиймоларидан бири Бердақ Қарғабой ўғли “Излар эдим” шеърида ёзган эди:

Наўайыдан саўат аштым,
Физуўлыдан дурлер шаштым,
Дилуарларды излер едим.¹

Шоир С.Нурумбетовнинг “Навоий ҳақида шеър”ида мана бундай мисралар бор:

Уллы шайыр көркем сөздин устасы,
“Ләйли-Мәжнун”, “Фарҳад-Ширин” нусқасы,
Сизден бизге мийрас қалды Наўайы,
Қыз жигиттиң суйип оқыр қыссасы.

Ўтмишда ҳозирги Қорақалпоғистон худудида Навоий асарлари тарқгани, мадрасаларда фойдаланилгани тўғрисида маълумотлар бор. Маърифатпарвар мударрислар Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Фузулий, Бедил, Махтумқули каби шоирлар билан бирга, толибларга Навойдан ҳам сабоқ

¹ Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, 1997, 42-бет.

берган. Бердақнинг “ Навоийдан савод очдим”, деб ёзгани бежиз эмас. Қорақалпоғистондаги олий ўқув юртлари учун нашр қилинган “Қорақалпоқ адабиёти тарихи” дарслигида бу фикр янада конкретлаштирилган. “Қарақалпоқ мектеплеринде, - деб ёзилган китобда – Шығыс поэзиясының уллы ўәкиллери Наўайы, Ҳафыз, Саадий, Физулий, Бедил сыяқлы көркем сөз усталарының шығармалары оқытыла баслады. Бул әжайып шығармалардан тәсирленген қарақалпоқ классиклериниң шығармаларында дунъяға көзқарас хәм реал мотивлер өткирлесе баслады”².

Бу маълумотнинг ҳаққонийлигини яна бир факт далиллайди. Яъни дарслик муаллифлари ёзишича, тилга олинган шоирлар ижоди алоҳида-алоҳида синфларда ўқитилган. Масалан, Навоий 2-синфда, Фузулий 3-синфда, Бедил 4-синфда, Ҳофиз 5-синфда шарҳлаб хижжалаб ўргатилган. Тушунилиши қийин, мураккаб китоблардан кўра, Навоий, Фузулий ва бошқа шоирлар асарларини ўзлаштириш енгилроқ кечган. Жумладан, Навоий шеърляти Бердақ учун қалбига, тафаккурига яқин, ғоявий мазмун йўналиши оҳангдош бўлгани учун ҳам унга кўпроқ эргашган.

Навоий шеърларининг Бердақ лирикасига таъсирини жанр ўхшашлигидан эмас, ғоявий мотив талқини, мавзу танлаш, давр муаммоларига муносабатда фаол позицияда туришдан изланса, тўғрироқ бўлар. Бердақ қишлоқнинг эски мактабларида савод чиқарган. Шоирнинг марказий мадрасаларда таҳсил олгани ҳақида маълумотлар учрамайди. Маълумки, мадрасаларда Шарқ мумтоз адабиётининг нодир асарлари мактабларга нисбатан кенг, кўпроқ маҳорат аспектида ўргатилган, мумтоз шеърлят назариясидан бериладиган билим ҳам мадраса мақоми даражасида бўлган. Кўп шоирлар бу имкониятдан фойдаланиб, мумтоз шеърлий шаклларда ижод қилиш қоидаларини ўзлаштирган. Бердақ меросида мумтоз шеърлий шакл (ғазал, мухаммас, мусаддас ва б.) намуналари йўқ. У бармоқ вазнида ёзган. Бу ҳолатни қорақалпоқ адабиётшунос олимлари шоирни мадраса таълимини олмагани билан изоҳлайди. “Бердақ ауыллық

---

² Қарақалпоқ әдебияты тарийхи. Нөкис, 1983, 101-бет.

мектептерде саўат ашыўы себепли Наўайының творчестволық өзгешеликлерин толығы менен өзлестире алмады”.

Лекин бу фикр Бердақ ижодининг умум ахамиятини асло пасайтира олмайди. Чунки шоир асарлари жанри, вазнидан қатъи назар, асрларга татигулик. Шарқ адабиётига ихлос қўйиб ундан савод очган шоир, гарчи арузда қалам тебратмаган бўлса-да, оригинал дostonлари, беқиёс шеърляти билан қорақалпоқ адабиёти тарихида янги саҳифа очди, унинг асосчиларидан бирига айланди.

Бердақ халқчиллик, ватанпарварлик мавзуларини куйлашни ижодининг бош мақсади деб билди. Адолатни ҳимоя қилиб, адалотсизликка қарши курашди. Ибратли одоб-ахлоққа қанчалик хайрихоҳ бўлса, маънавий тубанликка шу даражада муросасиз бўлди. Бу ғояларга хизмат қилишда Навоий тажрибалари, баъзи асарларининг лейтмоти Бердақ учун ибрат бўлган деб ўйлаймиз. Бердақ ижодида халқ манфаатига хизмат қилиш асосий йўналишлардан бири. Шоирнинг биргина “Халқ учун”, “Яхшироқ” шеърларини эсланг. Ҳар бирида шоирнинг эл-юрти, халқи билан бир тану, бир жон эканлиги гоҳ насиҳат, гоҳида даъват, чақириқ оҳангида янграйди.

Жигит болсаң арысландай туўылған,
Хызмет еткил удайына халық ушын...³

Ёки:

Жумыс исле, туўылған соң ел ушын,
Жаныңды аяма елде ер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ –

каби шеърлий парчаларни ўқиганда, шоирнинг ўз ватани, халқи тақдирига нақадар дахлдор эканлиги тўғрисидаги фикр кўнгилдан ўтади. Ва бу мисралар бизга беихтиёр Алишер Навоийнинг:

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами –

---

³ Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, 1997, 14-бет.

деган машхур байтини эслатади. Ва Бердақ ҳам ҳаётга, одамларга муносабатда, қалами билан халққа хизмат қилишда Навоийёна йўлни танладимикан деган фикр ҳаёлимизга келди. Чунки, “Навоийдан савод очган” шоир кўп масалаларда устозига эришиши мумкин. Гарчи, Бердақ Навоийнинг шеър ёзиш санъати поэтикасидан бироз узоқроқ бўлса-да, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий масалалар талқинидаги тажрибасидан, қарашларидан таъсирланган бўлса ажабмас. Шоир қатор дostonлар туркумини ижод этгани маълум. Унинг “Омонгелди”, “Ойдўсбобо”, “Ерназарбий”, “Равшан”, “Ахмоқ подшо”, “Шежере”, “Хоразм” каби поэма ва дostonлари XIX аср қорақалпоқ адабиётининг гўзал намуналари. Бу асарлар бевосита Навоий таъсирида ёзилган демоқчи эмасмиз. Лекин Бердақ дoston жанрига ўтишда, фольклордан фойдаланиш, уларни дoston сюжетига мослаштириб, асар ғоясига бўйсундириш, образларни индивидуал қиёфада кўрсатишда озми-кўпми Навоийнинг дostonчилик тажрибасига таянган. Зеро, “Навоийдан савод очган” шоир ҳақида шу хулосани чиқарсак, мантиқсизлик бўлмас.

Алишер Навоий анъаналарини қорақалпоқ адабиётида давом эттириб, мумтоз шеърый шаклларда бой адабий мерос қолдирган шоирлардан бири Ажиниёз Қўсибой ўғлидир. Ажиниёз XIX аср қорақалпоқ адабиётида лирик шоир сифатида танилди. Унинг қорақалпоқ адабиётидаги буюк хизматларидан бири, шоир ўз адабиётига илк маротаба ғазал, мухаммас жанрларини олиб кирди. Талантини бу мураккаб жанрлар ҳамда вазнларда синаб кўришда Навоий поэтик тажрибаларидан фойдаланган деган фикрдамиз. Тўғри, Ажиниёз шеърларида Навоийни устоз тимсолида иқроп этган мисралар учрамайди. Лекин шоирнинг “Бордур” радифли шеърда мана бундай сатрлар бор:

Хожа Ҳафыз Наўайыдан сабағын,
Алан нешше алым, кәтиби барды.

Шоир шеърда ўз элини, миллати ва уруғларини, қиз-йигитлари, табиатини, боғу бўстонларини, қишлоғу шаҳарларини таърифлайди. Агар

эйтибор берган бўлсангиз, юқоридаги икки мисрада Ажиниёз: айтилганлардан ташқари, менинг юртимда Хўжа Ҳофиз, Навоийдан сабоқ олган қатор олимлар, котиблар ҳам бор, демокда. Мантиқан ўйлаб қаралса, устоз шоирлардан сабоқ олганлар орасида Ажиниёз ҳам бор бўлган. Демак, бу фикр Ажиниёз Навоий ижодидан хабардор эди ва ундан ўрганган дейишга асос беради.

Ажиниёзни Алишер Навоий ижодига яқинлаштирадиган яна бир омил бор. Маълумки, Ажиниёз Хива мадрасаларида таҳсил олган. Қадим мадрасаларда Шарқ адабиёти дурдоналари дарслик, ўқув қўлланма ўрнида фойдаланилган. Фирдавсий, Жомий, Саадий, Фузулий, Навоий, Бедилдек даҳоларнинг асарлари шу вазифани бажарган, толиблар учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этган. Ажиниёзда арузда ёзиш малакаси мадрасада шаклланган. Мумтоз шеърятга хос ифода унсурлари (бадий тасвир куроллари) бошқада шеърий санъатларни қўллашида салафларнинг бадий-эстетик тажрибалари ёрдам берган. Жумладан, Навоий лирикаси Ажиниёз учун кўпроқ улги бўлди. Шоирнинг “Кўзларим”, “Бери кел”, “Уйғон”, “Чикди жон”, “Ай алиф”, “Қиз Ораз” мухаммасларининг ифода кўриниши, поэтик талқин, мажозийлик хусусиятлари Навоий ғазалларини ёдга солади. Баъзи мисолларни қиёслаб кўрайлик. Ажиниёзнинг “Кўзларим” радифли мухаммаси қуйидаги банд билан бошланади:

Ҳақ мени инсан жараттың наў бəхəрым кəзлерим,
Анша бағлар сəйир еткен, гули ўзарым кəзлерим,
Махсудум барынша гездим, ықтыярым кəзлерим,
Тəннен соңыра барадур, сақла мазарым кəзлерим,
Истеген йерге йеткерген илгир нəзерим кəзлерим...⁴

Банд Навоийнинг “Кўзим” радифидаги бир неча ғазалларига оҳангдош. Мана, мисоллар:

Лоладек юзунг хаёлидин тўла қондур кўзум,
Балки лола жомидек қон ичра пинҳондир кўзум...⁵

---

⁴ Өжинияз. Тақдамалы шығармалары. Нөкис, 1988, 55-бет.

Ёки:

Юзинг ғамидин эрур абри навбахор кўзум,
Не айб, ер юзини қилса лолазор кўзум...

Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул маоний” девонидаги “Кўзум” радифли ғазалнинг матлаъси ва мақтаъси билан танишинг:

То ўюлди ханжари ҳажринг била гирён кўзум,
Ул танур ўлдики, зоҳир айлади тўфон кўзум...

Эй Навоий, йўқ ҳадим ул шўхни кўрмакка, лек –
Ҳар қаён азм этса, асрор халқдин пинҳон кўзум.

Мисолларни қиёслашдан мақсад, Ажиниёз “Кўзларим” мухаммасини айнан Навоийнинг “Кўзум” радифли ғазаллар туркуми таъсирида ёзган деган фикрни илгари суриш эмас. Туркий адабиётлар шеърлятида бу радифда ғазаллар кўп ёзилган. Ажиниёзга балки улар ҳам таниш бўлгандир. Лекин, бари бир, тахминимизча, мадраса таълимини олган Ажиниёз учун бошқалардан кўра Навоийга эргашиш енгилроқ бўлгани эҳтимолга жуда яқин. Шу фикрдан келиб чиқсак, Ажиниёз лирикасидаги Навоий ғазалларига шаклий ўхшашлик тасодифий эмасдек туюлади бизга. Бироқ шеърларнинг ифода шаклидаги муштараклик мазмуннинг оригиналлигига ҳалақит бермаган. Ҳар бирида фикр – индивидуал, туйғулар талқини ҳам ўзига хос. Ажиниёз мухаммаси соддалиги тасвирнинг жарангдорлиги, куй ва кўшиқбоблиги билан ажралиб туради. Шоирнинг севги-садоқатни худди шундай оҳангда, ўта гўзал ифодалаганига бошқа бир мухаммасидан яна бир банд:

Ныспы шәм келдим қашыңа, назлы жәнаным оян,
Шам-шырағ яқтым башыңа, нуўры әнўарым оян,
Көзлеримниң рәўшаны, ол махы табаным оян,
Йолында зар әйлеген, әй мисли әфганым оян,

---

⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 3-том, 1964., 310-бет.

Мен сениң, келдим қашыңға рәхим ет, жаным, оян...⁶

Ишқ-мухаббатнинг бундай сеҳрли талқини, жозибаси, хоҳланг хоҳламанг Навоийнинг “Келмади”, “Ўлтиргуси”, “Айт”, “Ўн саккиз ёшиндадур” каби ғазалларидаги лирик қаҳрамоннинг ҳам қувончи, ҳам изтироби кўнгил нури билан жилолантирилган ҳис туйғуларни эслайсиз. Шундай экан, қорақалпоқ шоирининг кўнгил кечинмалари ифодасида навоийёна талқинга яқинлик бор деб ҳисоблаймиз. Зеро, Навоийдек буюк даҳолар шеъриятидан баҳраманд бўлган шоиргина мухаббатни шу хилда гўзал, юксак савияда куйлай олади.

Алишер Навоий лирикасини ишқ мавзусисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шоир бу йўналишда Шарқ адабиётида олдинги қаторларда туради. Севги-садоқатни куйлашда тенгсиз шоир эканлиги илмда исботланган. Ажиниёз мухаббат шеърлари ёзишда Навоийнинг ижод мактабидан илҳомланганини бармоқ вазнида ёзилган баъзи шеърлари ҳам тасдиқлаши мумкин. Шоирнинг мухаббат шеърлари орасида тўрт бандлик “Нега келмадинг” радифли бир шеър бор. Ундан икки банд келтирамыз:

Қәлем қашли, хош қылықлы нигәрим,
Ақ тамақ, қыпша бел суйикли ярым,
Бул дуньяда ашық болған инкәрым,
Зары-гирян етти, неге келмеди?

Жолына қарайман ертели – кешли,
Куннен де шырайлы, айдай рәўишли,
Ай жузлим, пал сөзлим ақыллы если,
Инкәрим, дилбәрим, неге келмеди?...⁷

Сиз ҳам бу икки тўртликни ўқиб Алишер Навоийнинг:

Кеча келгумдур дебон, ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади –

⁶ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1988, 31-бет.

⁷ Әжинияз. Бир пәрий. Қосықлар. Нөкис, 1993., 44-бет.

байти билан бошланадиган машхур ғазалини эслаётган бўлсангиз керак. Албатта, шеърлар шаклан ўхшамайди. Жанри ҳам ҳар хил. Навоий ғазали арузда, Ажиниёз шеъри бармоқ вазнида ёзилган. Лекин шеърларнинг мазмунида ўхшашлик кўп. Ўйлашимизча, Навоий ғазали Ажиниёзга шаклидан кўра ички мазмун, лирик қаҳрамондаги соғинч, изтироб, хиссий-эмоционал туйғуларни беришда улги бўлган кўринади. Хуллас, Ажиниёзнинг Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарига муносабатида Алишер Навоийнинг шеърият уммони ва поэтик тажрибаси муайян даражада маънавий таянч бўлган.

Замонавий қорақалпоқ адабиётида ҳам Алишер Навоий ғоят кадрланади. Буни шоирдан илҳомланиб шеърлар, ғазаллар битган адиблар тимсолида кўрамыз. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири Ибройим Юсупов шундай ижодкорлардан бири. У XX асрнинг иккинчи яримида ижодга кириб келиб ранг-баранг асарлари билан қорақалпоқ адабиётига улкан ҳисса қўшди. Шарқ мумтоз сўз санъати, айниқса, Навоий ижоди шоир қалбини сеҳрлаганди. Шеърларидан бирида шоир меросига эҳтиромини қуйидагича ифодалагани бежиз эмас.

Саҳра гулларин шашайин устиңе,
Наўайыны суйген қарақалпақ болып.
Ибрайым дер, уллы руўхың алдында,
Бас ийейин шәкиртиң Бердақ болып.

Бу, шунчаки, айтилган гап эмас. И.Юсупов бу қалб ҳақиқатини, шоирга чексиз ҳурматини ғазалларига ёзган назиралари орқали ҳам ифодалади. “Ҳазойин ул-маоний”нинг иккинчи “Наводируш шабоб” девонида “Уйғот” радифли бир ғазал бор. Матлаъси шундай бошланади:

Шўх икки кўзингни ноз уйқусидан уйғот
То уйқулари кетсун гулзор ичида уйғот...

И.Юсупов ушбу ғазалга назира боғлайди. Назира етти байт, аруз вазнида. Унда назира боғлаш санъати талаблари тўла сақланган.

Яр, оян наз уйқудан, таң сәҳар болып қалды,

Және Әмиў бойында нәўбәхәр болып қалды...

Кийиклер куралайлап Устурт шөллинде,
Саманбай тоғайында бәхәр болып қалды.

Бәхәр шықсын деп аязда көп қойдың Аязийди,
Енди мине Ибрайымға бәхәр болып қалды.⁸

Ғазаллар мазмуни тубдан фарқ қилади. И.Юсупов ғазалида замон ва макон талқини конкрет. У қорақалпоқ ҳаёти ҳақида. Колорит ҳам шунга монанд. Ўлканинг табиати, фасллари, чўлу даштлари, ҳайвонот олами, шахару қишлоқлари тасвири ғазалнинг ички мазмунини ташкил этади. Баҳор фаслида шоир юртида юз берадиган ҳар бир ўзгариш, уйғониш жараёнлари чинакам миллий руҳда бадий гавдалантирилади. Муаллиф бу ҳаёт манзарасини чизишда Навоий ғазали шаклидан фойдаланган.

И.Юсупов “Баҳор ва сен” номли ғазаллар мажмуасини яратди. Туркум бағишлов характерида бўлиб, ўн етти ғазалдан иборат. Ҳар бири Ҳофиз, Лутфий, Навоий, Фузулий, Машраб, Нодира, Фурқат каби шоирларга бағишланган. Шоирнинг “Ўзбек сози”, “Кўрдим” ғазалларида ҳам Навоий шеърятини қадрлаш мазмунидаги қуйма сатрлар мавжуд. И.Юсупов Навоийнинг бир неча ғазалларини қорақалпоқ тилига таржима ҳам қилган.

Бугунги қорақалпоқ адабиётида ҳам Алишер Навоий анъаналари давом этаяпти. Адабиётнинг катта авлодидан тортиб, энг ёш қаламкашларгача шоирнинг жаҳоншумул шеърятини булоғидан баҳраманд бўлишга, эзгулик ғоялари куйланган асарларидаги қудратли ва гўзал, ибратомуз қарашларни, маъноларни янги замонга уйғунлаштириб ёритишга интилаётгани ибратли фактдир. Бу йўлда фидоий ижод қилиб келаётган шоирлардан бири Абулқосим Ўтепбергеновдир. Абулқосим талантли шоирлардан бири. У Шарқнинг буюк сўз санъаткорлари ижодини яхши билади. Ҳозирги қорақалпоқ адабиётида И.Юсуповдан кейин Шарқ мумтоз шеърятини

---

⁸ И.Юсупов. Йош. Қосықлар. Нөкис, “Қарақалпақстан”. 1997. 182-бет.

оҳангида, шарқона лирика руҳида, турли жанрларда энг кўп шеърлар ёзган шоир бу - Абулқосим Ўтепбергенов десам муболаға бўлмас. Бу масалада Абулқосим билан беллаша оладиган бошқа бирор шоир борлиги, очиғи, менга маълум эмас. Шоирнинг ҳар бир шеърий тўпламида, айтайлик, “Мангу булоқлар”, “Агар кўнглимни шод этса”, “Шарқ оҳанглари” да Шарқ адабиёти машҳурлари ғазалларига боғланган мухаммас, назираларни ўқиб шу хулосага келдим. Муаллифнинг бирор шеърий китоби йўқки, унда ғазал ёки мухаммас намунаси учрамаган бўлсин. Ҳатто, шоир “Сайланмалари” нинг бешинчи жилди “Шоҳ шоирлар билан” деб аталади ва китобнинг ярмидан кўпи ғазал ва мухаммаслардан иборат. Мазкур “Сайланмалар”нинг “Боғи эрам бизларда” (2015) деб номланган олтинчи жилдига эса шоирнинг фақат рубоийлари жамланган. Улар орасида Навоий таърифига бағишланганлари ҳам бор. Мана, шулардан бир намуна:

“Жук аўырын нар көтерер” деген гәп бар әзелден,
Галактика жараттың сен дәстан менен ғәзелден.
Шах қазнасы басындада әй Әлийшер Наўайы,
“Халқым” дейип, ўаз кештиң – аў әйши- әшрет хәм зерден.

Абулқосим мухаммас боғлаш ёки назира ёзиш учун Шарқнинг донишманд шоирларини танлаган. Яссавий, Низомий, Румий, Деҳлавий, Насимий, Жомий, Фузулий, Махтумқули ғазалларига боғланган мухаммаслар шулар жумласидандир. Айниқса, унинг Навоий, Бобур, Зебунисо, Машраб, Огаҳий, Фурқат ғазалларига боғланган мухаммаслари поэтик оҳанги, романтик пафоси, нафосати, янги замонга мослиги билан диққатга сазовор.

Айтайлик, Алишер Навоий ғазалларига боғланган мухаммаслар бадийлик даражаси, оҳорли сўзлар кўллаш маҳорати, лирик қаҳрамон туйғуларини Навоийга хос талант йўналишида беришга интилгани муаллиф ютуғидир. Бир шоирнинг бошқа бир шоирга мухаммас боғлаши, ёки бирон ғазалига назира ёзиши, бу ҳам ижодий баҳс, мусобақанинг бир кўриниши. Лекин, бу фикрни А.Ўтепбергенов мухаммас боғлашда Навоий билан мусобақалашди, унга тенглашди ёки ундан ўтиб кетди, деган маънода қабул

қилмаслигингизни истардим. Адабиёт тарихида Навоийга ижодий эргашиб назиралар, мухаммаслар ёзган ижодкорлар жуда кўп. Бирок улар орасида шеърятда буюк истеъдод соҳиби эгаллаган чўққига чиққани йўқ ҳисоби. Абулқосим ҳам Навоий ғазалларига бадиий маҳоратини синаш, чиниқтириш, тажриба орттириш мақсадида ёндашган. Улуғ шоир мурожаат этган мавзуларга, бадиий санъатлардан фойдаланиш истеъдодига, лирик қаҳрамоннинг руҳияти иқлимларидаги ранг-барангликни беришда Навоий кашф этган ғоявий-эстетик концепцияларга эргашган. Ижодий ҳис қилиб, фаолиятида фойдаланди. У Навоийнинг йигирмадан ортиқ ғазалига мухаммас боғлади. Баъзиларида “Абулқосим”, айримларида “Жайхун”ни тахаллус ўрнида қўллайди. Шоир ғазалларидан бирида ёзади:

Тазим ет сен Эбилқасым Элишер Наўайыға,
Поэзия атлы сулыўдың басында жыға еди ол.⁹

Бошқа бир ғазали шундай яқунланади :

«Наўайы болмағанда Жайхун сен-ше боларма едиң?»

Дегенлерге «ҳаслан, ҳаслан, яқ, яқ,» деп айтып журмен.¹⁰

Икки байтда ҳам шоирнинг Навоий даҳосига ихлоси, эҳтироми, энг муҳими шоирлик тақдирида буюк Навоийнинг ўрни мамнунлик руҳида айтилган. Бу мухлислик, Навоийга бир дарё меҳр, шоир мухаммасларида янада гўзал, янада таъсирли ифодаланади. “Келмади” радибли ғазал Навоий лирикасининг бетакрор намуналаридан бири. Ғазал кўп шоирларга илҳом берди. Унга ўнлаб мухаммаслар боғланди, назиралар ёзилди. Куйлар басталаниб, хонандалар репертуаридан жой олди. Ажиниёз бу ғазал таъсирида бир ажойиб шеър ёзганига юқорида гувоҳ бўлдингиз. Ғазал Абулқосимни ҳам бефарқ қолдирмади, ғазалга мухаммас боғлаш истагини уйғотди. Ва етти байтлик яхши бир мухаммас яратилди.

Жайхун ашық болсаң егер, азаб уқыбаттан қашма,
Аңсатлықта яр дийдары, шийрин поса йоқдур хасла,

⁹ А.Өтепбергенов. Шах шайырлар менен. Нөкис, 2014, 11-бет.

¹⁰ Кўрсатилган асар. 10-бет.

«Чар деуан»ды қолға алып, айралық қосығын басла,
Әй Наўайы, шарап ишип, өз кеўлиңди өзиң хошла,
Сениң-ақ, бахтыңның бир, утыры, пайыты. Келмеді.¹¹

Навоий ғазали севги мавзусида. Ошиқнинг ёр висолига интизорлиги, маъшуканинг бевафолигидан норозилиги, шикоят рухи ғазалда устувор. Бу ғоя мухаммасда ҳам яхши очилган. Мухаммас мисралари ғазал байтларига мантиқан пайвандланган. Бирок мухаммасдаги кечинмалар, ғазалдаги лирик қахрамон тўйғуларининг такрори эмас, балки иккинчи бир лирик қахрамоннинг ҳижрони, алами ва изтиробидир. А.Ўтепбергенов ғазалдаги ошиқ ва ёр образларини, ички кечинмаларини ўзича ёрита олган. Навоийнинг “Бўлмағай”, “Кўринг”, “Бўлган эмас”, “Найлайн”, “Кўрдим”, “Тўзал ёрга” радифли ғазалларига ёзилган мухаммаслар ҳам ўқувчини қониқтириши мумкин. Масалан, муаллифнинг “Бўлмағай” радифли мухаммасида Навоий ғазалидаги лирик қахрамоннинг рухий ҳолати, ошиқ, ёр рамзлари, севги-садоқат мавзуси Абулқосим қаламида индивидуал мазмун ва оҳангда берилиб, шоирнинг бадиий-эстетик тафаккури даражасида талқин этилади.

Ҳеш ким мен киби илайым ярға интизар болмағай,
Тары хәўжинде узилген, эрманлы дуўтар болмағай,
Шақасында турып солған, ўах алмалы-нар болмағай,
Ярынан ҳәрким айрылып, мендей ахыў-зар болмағай,
Мендей бул жақты әлемде, рәсўалыққа дуўшар болмағай.

Мисраларнинг вазн ўлчови меъёри бузилмаган. Ифода шаклининг соддалиги, фикрлардаги тиниқлик ва изчиллик, образли мушоҳада Навоий байтларига монанд. А.Ўтепбергеновнинг яна бир ютуғи шундаки, у мухаммас боғлаш учун танлаган Навоий ғазалларини ўзи қорақалпоқ тилига ўгирган. Мухаммас мисралари Навоий байтларига шунчалик мос, ҳамоҳангки, баъзан уларни фарқлаш осон эмас. Демак, у Навоий ғазалларининг моҳир таржимони ҳам.

---

¹¹ Кўрсатилган асар. 46-бет.

А.Ўтепбергеновнинг Навоий ғазалларига боғлаган мухаммасларини ҳар канча мақтамайлик, баъзи нуқсонларидан кўз юмолмаймиз. Айрим мухаммасларда образли талқиннинг саёзлиги, мисраларнинг қуруқ баёнга ўхшаб қолгани, шеърини санъатлардан фойдаланишда поэтик тажрибанинг етишмаслиги, қайсидир маънода шеърларнинг бадиятига соя ташлаётгани сезилади. Лекин, бундан катъи назар, бир ҳақиқатни тан олишимиз жоиз. А.Ўтепбергенов ҳозирги давр қорақалпоқ шеърлятида Шарқ мумтоз адабиёти, биринчи навбатда, Алишер Навоий ижодини тарғиб қилишда, ғазаллар, мухаммаслар, назиралар, рубоийлар ва бошқа мумтоз жанрларда асарлар ёзиб, ўз миллий адабиётини Шарқ адабиёти дастурлари билан туташтиришга астойдил ҳаракат қилиб келаётган ёлғиз ижодкор. Шундай экан, шоирнинг бу йўлдаги ижодий изланишларини қўллаб-қувватлаш, янги-янги асарлар яратишида унга камарбаста бўлиш айни муддаодир.

“Алишер Навоий ва қорақалпоқ адабиёти” ҳақида гапирганда шоир асарларининг таржималарига ҳам тўхтаб ўтиш лозим. Қорақалпоқ халқининг Навоий мероси билан таниша бошлаган йиллари, октябрь тўнтаришидан анча илгариги даврга тўғри келади. Бердақнинг “Навоийдан савод очдим” деб ёзганига қараганда, ёки Ажиниёзнинг Навоий лирикаси таъсирида мухаммаслар битганини назарда тутсак, Навоий асарлари анча илгари ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида дастлаб қўлёзма шаклида тарқаган. Эски мактаб-мадрасаларга шу шаклда кириб борган. Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларидан эътиборан, шоир шеърларини расман қорақалпоқ тилида жамоатчиликка етказишга киришилган. Қорақалпоқ олимлари берган маълумотларга асослансак, 1937-1940 йилларда М.Дарибоев, А. Шомуратов, Ж.Аймирозев, Н.Жапақовлар шоирнинг бир неча ғазалларини, “Фарҳод ва Ширин” достонидан парчаларни қорақалпоқчалаб матбуотда эълон қилдилар. 1968 йилда Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони қорақалпоқ сахнасида кўрсатилгани ҳақида ўша даврнинг матбуоти ёзиб чиқди. 1939 йилда эса шоирнинг “Чор девон”идан туркум ғазаллар, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” достонининг баъзи боблари китоб шаклида босилади. Алишер

Навоийнинг 500 йиллик юбилеи Қорақалпоғистонда ҳам нишонланади. Шу муносабат билан шоирнинг ғазаллари, “Ҳайрат ул аброр” достонидан намуналар Б.Қайпназаров таржимасида нашр этилди.

Алишер Навоий мероси билан қорақалпоқ китобхонларини таништиришнинг кейинги босқичи 1960-1970 йилларга тўғри келади. Бу даврда янги таржимонлар авлоди етишди. М.Матназаров таржимасида “Саббаъи сайёр” достони босилди. 1977 йилда Навоийнинг бир даста ғазалларини Д.Айтмуротов қорақалпоқчалаштирди. 1991 йилда таржимон ушбу китобни, янги таржималар билан тўлдириб, қайта чоп эттирди. Навоийнинг бир юз ўттизга яқин ғазаллари, ҳикматларидан намуналар, шунингдек, “Ҳайрат-ул аброр”, “Лайли ва Мажнун” достонларидан боблар таржимаси ҳам ушбу тўпламга киритилган. “Сайланма” китоб Навоийнинг ҳозиргача қорақалпоқ тилида эълон қилинган таржималарининг, нисбатан тўлиқроғи. 1991 йилда Тошкент нашриётларидан бирида, шоир юбилеи муносабати билан яна бир таржима китоб, “Бақо гули” нашр этилди. Тўплам Навоийнинг дунёнинг бир неча тилларига ўгирилган ғазалларидан иборат. Китобдаги шоирнинг ўнта ғазалининг қорақалпоқча таржимаси таниқли шоир Ш.Аяпов қаламига мансуб.

Мана, Алишер Навоий меросининг қорақалпоқ тилига таржималари мундарижасига бир сидра назар ташладик. Лекин Навоийдан таржима қилган барча таржимонларни қамраб олдик, деб айта олмаимиз. Унутилган таржимонлар, таржима асарлари бўлиши, эҳтимол. Биз, асосан, Навоий асарлари таржимаси билан махсус шуғулланган, шоир меросини Қорақалпоғистонда оммалаштиришда ҳиссаси бор таржимонларгагина тўхтадик. Яна бир гап. Таржималарнинг бадиий савияси, ютуқ ва камчиликлари тўғрисида, умуман, сўз очмадик. Чунки, мавзу алоҳида тадқиқотни тақозо этади. Афсуски, бу долзарб масала анча йиллардан бери таржимашуносликда “қўриқ” бўлиб қолмоқда. Кўзга ташлангудек илмий иш йўқ. Шоир асарларининг қорақалпоқ тилига таржималари ҳамон ўз татқиқотчиларини кутаяпти. Келажакда бу соҳада фундаментал илмий ишлар

яратилишини хоҳлардик. Агар бу иш амалга ошгудек бўлса, “Навоий ва қорақалпоқ адабиёти” деган мавзунинг яна бир қирраси ёритилган, шоир мероси янада кенгроқ ёйилган, қолаверса, адабий алоқаларимиз доираси янада кенгайган бўларди.

***

Сўз юритаётган мавзуимизнинг яна бир йўналиши бор. Бу - Навоий ижоди ҳақида қорақалпоқ адабиётшунослари яратган илмий тадқиқотлар. Шоир меросига қизиқиш ўтган асрнинг 20-30 йилларидан бошланганини манбалар тасдиқлайди. Таниқли олимлар, ҳатто шоир ва ёзувчилар ҳам бу мавзу билан шуғулланган. Мақолалари билан матбуотда қатнашиб турган. Ж.Аймиров, А. Бегимов, Н. Давқараев, М.Дарибаев, Н.Жапақовдек атоқли олимлар ва адибларнинг Алишер Навоий ижодига бағишланган, матбуотда босилган мақолалари ўз даврида адабиёт ихлосмандларини шоир ижоди билан таништиришда муҳим бўлди. Адабиётшунос олимларнинг кейинги авлоди ҳам Навоий меросини ўрганиш анъанасини тўхтатгани йўқ. Туркум мақолалар, илмий ишлар юзага келди. Биз бу ўринда И.Сағитов, А.Муртазаев, Қ.Мақсетов, К.Мамбетов, Ҳ.Ҳамидов, Қ.Жаримбетов каби олимларнинг Қорақалпоғистоннинг газета-журналларида турли йилларда босилган мақолалари, нашриётларда чоп этилган рисолаларини назарда тутмоқдамиз. Ҳозир қорақалпоқ навоийшунослиги алоҳида йўналиш сифатида шаклланиб бормоқда десак, хато бўлмас. Профессор К. Мамбетовнинг Шарқ адабиёти, жумладан, Алишер Навоий ижодини қорақалпоқ адабиёти билан қиёсий ўрганган қатор мақолалари, “Навоий ва қорақалпоқ адабиёти” (1991), “Ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари” (1992) рисолалари ва бошқа олимларнинг тадқиқотлари шу хулосага келишга асос беради. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон матбуотида мавзуга доир бир неча илмий мақолалар эълон қилди. “Кўнгил бермиш сўзимга” (1992) номли монографиямнинг бир боби шу мавзу таҳлилига бағишланган.

Бир сўз билан айтганда, Қорақалпоғистонда Навоий ижодига қизиқиш, меросини тарғиб қилиш ҳеч қачон сусайган эмас. Шоир таваллуд санаси ҳар йили худди қорақалпоқ адабиёти байрамидек нишонланади. Илмий-назарий конференциялар ўтказилиб, адабий учрашувлар ташкил этилади. Бу жараён айни кунларда ҳам юксак даражада олиб борилмоқда.

Хуллас, қорақалпоқ шоир ва ёзувчилари, олимлари, таржимонлари Алишер Навоийни юксак кадрлайди. Ижодини меҳр билан ўрганади, асарларини таржима қилишни улкан мартаба деб билишади. Бу анъана асрлар оша давом этиши, шубҳасиз. Чунки, қудратли шеърляти, оламшумул гуманистик ғоялари билан бир эмас, бир неча адабиётларга беқиёс ҳисса қўшган бундай сиймоларгина мана шундай эъзозга муносиб кўрилади.

Каримбой Қурамбоев
Филология фанлари доктори, профессор
Нукус.